II LITURGISCHE FRAGMENTEN IN DE BOEKBANDEN VAN DE UNIVERSITEITS-BIBLIOTHEEK VAN WARSCHAU, SDM 8–36

PIETER MANNAERTS

De set van zes stemboeken in de Universiteitsbibliotheek van Warschau, SDM 8–12 (cantus), 13–17 (alt), 18–22 (tenor), 23–27 (bas), 28–32 (quinto), 33–36 (sesto) is gebonden in een halve band van blindgestempeld varkensleer met afmetingen van ongeveer 17,7 op 22,0 cm. Op het stuk varkensleer op elk voorplat van de stemboeken staat de naam van de partij in het Italiaans en de datum 1601, het jaar wanneer ze werden ingebonden. De andere helft van ieder plat is gemaakt van perkament op karton, bedekt met een donkergroene, arsenicumrijke verf.[1] Maar het groen verbergt iets: hoewel de verf bedoeld was om het originele schrift te bedekken, volstaat zelfs een snelle blik op de stemboeken om te zien dat het perkament afkomstig is van hergebruikte oudere manuscripten, meer precies liturgische boeken met gregoriaans. Op sommige plaatsen op het oppervlak van het perkament is de groene verf wat weggesleten door wrijving; op anderen plaatsen werd de verflaag dunner door

1 Delbey et al., “Poisonous books”.

chemische reacties tussen inkt en verf, waardoor hier en daar fragmenten van de tekst en muzieknotatie lichtjes zichtbaar zijn geworden. De digitaal verbeterde beelden die in deze studie gepubliceerd worden, maken het mogelijk om de tekst en muzieknotatie van die fragmenten meer in detail te bestuderen, wat helpt om hun geografische oorsprong te bepalen, om de boeken te identificeren waaruit ze afkomstig zijn en om de liturgische functie van hun gezangen te bepalen (▶ Appendix 5).[2] Vooral in de context van dit boek is dit onderzoek nuttig om de hypothese te verifiëren dat de boeken werden ingebonden in Frankfurt an der Oder, zoals geformuleerd in Hoofdstuk 1.

▶ p. 241

Afgaand op het type en de grootte van de muzieknotatie lijken de fragmenten niet uit één manuscript te komen, maar uit minstens drie verschillende volumes. Een overzicht is te vinden in Tabel 1.

TABEL 1. Oorsprong van de fragmenten die gebruikt werden bij het inbinden van PL-Wu SDM 8–36

STEMBOEK	BOEKTYPE	NOTATIE	INHOUD
Alt	Graduale	Middelgrote zwarte kwadraatnotatie op rode vijflijnige notenbalken	Misgezangen uit het Sanctorale
Bas	Antifonarium 1	Grote zwarte kwadraatnotatie op rode vierlijnige notenbalken	Antifonen uit het Commune Sanctorum (maagden of vrouwelijke heiligen, apostelen en martelaars)
Cantus, tenor, quinto, sesto	Antifonarium 2	Middelgrote hoefnagelnotatie op zwarte vierlijnige notenbalken; F-lijn in het rood	Antifonen, repsonsoria en homilieën voor de vierde week van de vasten en voor Passiezondag

II.1 FRAGMENTEN UIT EEN GRADUALE

De twee fragmenten uit een graduale die gebruikt zijn in de banden van het altstemboek zijn genoteerd in middelgrote kwadraatnotatie op notenbalken met vijf rode lijnen. Tussen de neumen werden verticale

2 Mijn dank gaat hier naar dr. Lynda Sayce: zonder haar bewerking van de beelden was deze analyse niet mogelijk geweest.

lijnen gebruikt om aan te geven welke noten bij elke lettergreep horen; deze lijnen zijn korter dan de hoogte van de notenbalk en overspannen één tot drie tussenruimtes. De muziekkalligrafie verraadt een verfijnde en professionele hand, terwijl het gebruik van notenbalken met vijf lijnen een datering suggereert in ten vroegste de dertiende eeuw.[3] Het gebruik van vierkante neumen veronderstelt een mogelijke oorsprong in West- of Zuid-Europa (mogelijk Frankrijk of de Lage Landen), tenzij het fragment afkomstig zou zijn uit een manuscript van één van de religieuze ordes (bijvoorbeeld augustijnen, dominicanen of franciscanen) die het gebruik van kwadraatnotatie soms ook verplichtten in hun kloosters in Duitsland en Centraal-Europa.[4]

De vellen die gebruikt zijn voor de band waren twee verschillende folio's uit het Sanctorale-gedeelte van het graduale. De gregoriaanse melodieën die erop staan, behoren tot het Sanctorale-repertoire dat doorheen Europa gezongen werd. Deze feesten werden overal gevierd en bevatten daarom geen specifieke gezangen die kunnen helpen om de precieze oorsprong van het fragment te bepalen.

Op het fragment vooraan kunnen we het begin van de tekst van een communie onderscheiden, *Beati mundo corde* (Cantus ID g00482) met rechts daarvan een rubriek die verwijst naar de viering van het feest van de Vier Gekroonde Martelaren ("sanctorum martyrum quattuor coronatorum"), doorgaans op 8 november.[5] In het midden van de pagina is de rubriek "Martini episcopi et confessoris" te zien; het feest van Sint-Maarten wordt gevierd op 11 november. Links van deze rubriek vinden we de eerste twaalf noten van het alleluia uit het proprium voor het feest van Sint-Maarten, maar de bijhorende tekst is niet langer zichtbaar. De melodie van het alleluia moet vervolgd geweest zijn op de volgende notenbalk maar stond op het stuk van het folio dat werd weggesneden. Het begin en delen van het vervolg van de versmelodie en de tekst *Beatus vir sanctus Martinus* (Can g00483) zijn nog te zien.[6]

Het folio dat gebruikt werd voor de achterzijde van het altstemboek moet van meer vooraan in het originele manuscript komen, aangezien het gezangen bevat die gezongen werden op 29 september, het feest van

3 Hiley, "Staff".
4 Hiley en Szendrei, "Notation. III. History of Western Notation: 1. Plainchant".
5 Cantus Index, https://cantusindex.org/ (geraadpleegd op 13 januari 2024). Moderne uitgaven in *Graduale Triplex*, 514 en *Liber Usualis*, 1727.
6 Moderne uitgaven in *Graduale Triplex*, 619–20 en *Liber Usualis*, 1747.

de aartsengel Michaël. Er zijn fragmenten zichtbaar van een vers uit het graduale, *Benedic anima mea dominum* (Can g02712a), gevolgd door het alleluia *Sancte Michael archangele* (Can g00395).[7]

II.2 FRAGMENTEN UIT EEN ANTIFONARIUM 1

Op de band van het basstemboek zijn door de groene verf heen fragmenten te zien van een antifonarium, genoteerd in grote kwadraatnotatie op notenbalken met vier rode lijnen. Ondanks het grote formaat zijn de noten erg regelmatig van vorm: elke losse noot en elke slotnoot van een dalende notengroep heeft een korte neerwaartse lijn aan de rechterkant. De scribent besteedde ook zorg aan de leesbaarheid van de noten: zo is de bovenste noot van elke *pes* (een groep van twee stijgende noten) systematisch iets kleiner genoteerd.

Hoewel het mogelijk is dat beide fragmenten uit hetzelfde folio of uit opeenvolgende folio's afkomstig zijn, kunnen we dat onmogelijk verifiëren: op het voorste fragment is een brede linkermarge te zien terwijl de rechterhelft van het fragment relatief weinig noten en lettergrepen bevat, wat de identificatie van de inhoud bemoeilijkt. De rubriek "a" (voor "antiphona") en twee reeksen van lettergrepen "euouae" geven aan dat het fragment afkomstig is uit een reeks antifonen, genoteerd met melodische formules of *differentiae*, voor het reciteren van psalmen tijdens het officie. De woorden "[a]mica mea", mogelijk uit het Hooglied, kunnen erop wijzen dat de antifonen bedoeld waren voor een Mariaviering, onderdeel van de getijden van de Maagd, of voor andere vrouwelijke heiligen.

Op het achterplat zijn geen marges te zien: het volledige fragment bestaat uit muzieknotatie. We kunnen twee antifonen identificeren, *Dirupisti domine vincula mea* (CAO 2250) en *Qui mihi ministrat me sequatur* (CAO 4485), opnieuw gevolgd door "euouae"-aanduidingen voor het reciteren van respectievelijk een psalm (CAO 2250) en het Magnificat (CAO 4485).[8] De aanwezigheid van het Magnificat toont dat de antifonen bedoeld waren om te zingen tijdens de vespers. De eerste antifoon wordt vaak toegewezen aan het gemeenschappelijk officie van de apostelen, de

7 Moderne uitgaven in *Graduale Triplex*, 608–9 en *Liber Usualis*, 1654–55.

8 Moderne uitgaven in *Antiphonale Monasticum*, 626 en *Liber Usualis*, 1114 (CAO 2250) en in *Antiphonale Monasticum*, 640 en *Liber Usualis*, 1125 (CAO 4485). De CAO-nummers verwijzen naar Hesbert, *Corpus Antiphonalium Officii*. De CAO-nummers worden op dezelfde manier gebruikt in de Cantus Index en Database, voorafgegaan door een dubbele nul: de antifoon CAO 2250 heeft bijvoorbeeld Cantus ID 002250.

tweede aan dat van de martelaren. Naast de toewijzing aan een liturgisch feest kan ook de toewijzing aan een specifiek officie aanwijzingen geven over de oorsprong van een gezang. In dit geval is het opmerkelijk dat slechts een handvol van de bronnen die geïndexeerd zijn in de Cantus Database, de antifoon CAO 4485 toewijzen aan de vespers; een van deze bronnen is Pools, een vijftiende-eeuws antifonarium uit het karmelietenklooster in Krakau, PL-Kkar 4 (Rkp20), wat mogelijk een aanwijzing is voor de liturgische en geografische nabijheid van dit fragment. Het lijkt ook tot dusver de enige geïnventariseerde bron te zijn waarin deze twee antifonen samen in hetzelfde vesperofficie voorkomen.

II.3 FRAGMENTEN UIT EEN ANTIFONARIUM 2

Op basis van de overeenkomsten in tekst- en muziekkalligrafie en vooral op basis van hun verwante inhoud, is het zeker dat de fragmenten die gebruikt werden in de overige stemboeken allemaal afkomstig zijn uit één enkel manuscript, een tweede antifonarium. De gezangen werden genoteerd in middelgrote hoefnagelneumen op notenbalken met vier zwarte lijnen, waarvan één – de F-lijn – met rode inkt werd overtrokken.[9] Een overzicht van de inhoud van het fragment (de gezangen, een capitulum en twee lezingen) in hun liturgische volgorde is te vinden in Tabel 2.

De volgende alinea's identificeren en bespreken de inhoud van elk fragment in de volgorde van de stemboeken.

Cantusstemboek

De fragmenten in het cantusstemboek bevatten bijna uitsluitend tekst, geschreven in één kolom; er is slechts één antifoon te lezen op het fragment op het achterplat, maar de noten zijn haast helemaal verdwenen. Er is wat tekst verloren gegaan aan de linkerkant van het voorplat en aan de rechterkant van het achterplat. Delen van de rechter- en linkermarges zijn nog zichtbaar, evenals een aanzienlijke ondermarge onder de laatste tekstregel.

De tekst op het fragment vooraan is een passage uit Augustinus' homilieën bij het evangelie volgens Johannes (*In Iohannis evangelium tractatus cxxiv*), meer bepaald de derde en vierde alinea van de 44ste

9 Over deze soort notatie, zie de samenvatting in Hiley, *Western Plainchant*, 389–92.

TABEL 2. Gezangen en lezingen uit de fragmenten van antifonarium 2 in liturgische volgorde (items aangeduid met een asterisk bevatten enkel incipits)

LITURGISCH GEBRUIK	OFFICIE: GENRE	INCIPIT	CAN/CAO	FRAGMENT
Vierde zondag of vierde week van de vasten	Metten: responsorium	*Sicut fui cum Moyse*, v. *Quoniam tecum est*	CAO 7658, CAO 7658a	tenor, rechter achterzijde
Woensdag, vierde week van de vasten	Metten: lezing 6	Augustinus, homilie 44	-	cantus, voorzijde
Woensdag, vierde week van de vasten	Lauden: Benedictus-antifoon	*Rabbi quis peccavit*	CAO 4571	sesto, voorzijde
Woensdag, vierde week van de vasten	Vespers [II]: Magnificat-antifoon	*A saeculo non est auditum*	CAO 1194	sesto, voorzijde
Vrijdag, vierde of vijfde week van de vasten	Metten: lezing	Augustinus, homilie 49	-	quinto, voorzijde
Zaterdag, vierde week van de vasten	Lauden: Benedictus-antifoon	*Ego sum lux mundi*	CAO 2592	cantus, achterzijde
Zaterdag, vierde week van de vasten	Mis: introïtus	*Sitientes**	Can g00795	cantus, achterzijde
Passiezondag	Vespers: antifoon	*Benedictus** (cum ceteris)	CAO 1720	cantus, achterzijde
Passiezondag	Capitulum	*Christus semel*	Heb. 9,23	cantus, achterzijde
Passiezondag	Vespers: Magnificat-antifoon	*Ego sum quem testimonium*	CAO 2600	sesto, achterzijde

Passiezondag	Completen: antifoon	*Signatum est super nos*	Can 204675.1	sesto, achterzijde
Passiezondag	Completen: responsorium breve	*In pace in idipsum*	CAO 6921	sesto, achterzijde
Passiezondag	Metten: responsorium met vers (1.2)	*Multiplicati sunt, v. Nequando*	CAO 7187, CAO 7187a	tenor, voorzijde
Passiezondag	Metten: responsorium (1.3)	*Qui custodiebant*	CAO 7475	quinto, rug
Passiezondag	Prime: antifoon	*Ego daemonium*	CAO 2570	tenor, linker achterzijde
Passiezondag	Terts: antifoon	*Ego gloriam*	CAO 2575	tenor, linker achterzijde

homilie bij Joh. 9 (*Exiens vidit hominem caecum a nativitate*).[10] Een mogelijk liturgisch gebruik van Joh. 9 was op de woensdag na de vierde zondag van de vasten.[11] Op de derde regel van bovenaan heeft een scribent de rubriek "l. vi" toegevoegd (lectio sexta). De aantekening is verrassend genoeg midden in de zin geplaatst. Dit is wellicht een indicatie dat de tekst van Augustinus in kortere stukjes werd opgedeeld voor lezingen tijdens de liturgie. Zoals David Hiley opmerkte, werden de lezingen van de metten voor de tweede en derde nocturne vaak ontleend aan preken of homilieën van de kerkvaders; dit fragment is daar een voorbeeld van.[12]

10 Uitgegeven in Migne (ed.), *Sancti Aurelii Augustini Hipponensis Episcopi Opera Omnia*, 1714–15; online beschikbaar op https://la.m.wikisource.org/wiki/In_Evangelium_Ioannis_tractatus_(ed._Migne)/5 (geraadpleegd op 31 oktober 2023). De huidige referentie is Willems (ed.), *Sancti Aurelii Augustini In Iohannis Evangelium tractatus CXXIV*.

11 ThALES, *Thesaurus Antiquorum Lectionariorum Ecclesiae Synagogaeque*, op http://www.lectionary.eu. De bron waarnaar hier wordt verwezen is het lectionarium uit Murbach (LR5), zie http://www.lectionary.eu/thales-database/?lg=EN&u=event-in-lectionary&id=3068 (geraadpleegd op 31 oktober 2023).

12 Hiley, *Western Plainchant*, 26.

Op de achterkant van het cantusstemboek vinden we teksten en gezangen voor de officies van de zaterdag van de vierde week van de vasten en de daaropvolgende dag, Passiezondag. Bovenaan het fragment kunnen we twee rode lijnen onderscheiden, het enige wat overblijft van twee notenbalken, wellicht elk bestaande uit vier lijnen. Dit is de Benedictus-antifoon voor de lauden, *Ego sum lux mundi* (CAO 2592), waarvan enkel het eerste woord ("ego") en de laatste woorden van beide tekstregels ("non ambulabit" en "dicit dominus") leesbaar zijn. Er zijn nauwelijks muzikale tekens zichtbaar, behalve een *pes* op de eerste lijn van de notenbalk; deze *pes* is genoteerd in hoefnagelschrift.

Ego sum lux mundi is een interessant voorbeeld van de mogelijk verwarrende situaties die zich kunnen voordoen bij het bestuderen van fragmenten, zeker wanneer ze moeilijk te lezen zijn. De liturgische toewijzing van gezangen kan verschillen naargelang de bron; het is dan ook belangrijk om de verschillende mogelijkheden in het achterhoofd te houden bij het ontcijferen van fragmenten, om de liturgische volgorde van hun inhoud niet tegen te spreken.

Zoals blijkt uit de bronnen die geïndexeerd zijn in de Cantus Database wordt de antifoon gebruikt bij twee verschillende liturgische momenten: ofwel als Magnificat-antifoon voor de vespers op Passiezondag, of als Benedictus-antifoon voor de lauden op de voorafgaande zaterdag.[13] Bronnen die de antifoon toewijzen aan Passiezondag komen bijna uitsluitend uit regio's in Centraal-Europa en doorgaans uit Duitstalige gebieden. De meeste bronnen in die groep dateren uit de dertiende tot zestiende eeuw. Bronnen die de antifoon toewijzen aan de voorafgaande zaterdag zijn afkomstig uit een veel bredere waaier aan locaties, gedeeltelijk overlappend met Centraal-Europa, maar ook veel verder naar het westen en het zuiden, met inbegrip van locaties in Engeland, Frankrijk, Spanje en Italië. In vergelijking bevat deze groep veel oudere bronnen uit de elfde en twaalfde eeuw.

Het fragment dat *Ego lux mundi* bevat, behoort tot deze tweede groep, wat we kunnen afleiden uit de volgorde van de onderdelen: het Benedictus met bijhorend antifoon gezongen aan het einde van de

13 *Cantus Database: A Database for Latin Ecclesiastical Chant – Inventories of Chant Sources*, https://cantusdatabase.org/ (geraadpleegd op 31 oktober 2023). Passiezondag is de vijfde zondag van de vasten, dus de zondag voor Palmzondag. De zondag daarvoor is de vierde zondag van de vasten; de dagen tussen deze twee zondagen vormen de vierde week van de vasten.

lauden, de indicaties voor de mis (de rubriek "Ad missam" en het tekstincipit van het introïtus *Sicientes*, Can g00795),[14] en pas daarna de aanduiding "dominica in passion[i]". Het lijdt dan ook geen twijfel dat de antifoon gezongen moet worden op de zaterdag voor Passiezondag.

De rubriek "dominica in passion[i]" wordt gevolgd door aanwijzingen voor de antifonen van de eerste vespers van die dag: "Benedictus cum ceteris" (de antifoon *Benedictus* gevolgd door de andere). De laatste regels van de fragmenten bevatten het *capitulum* dat gelezen moest worden tijdens de vespers (Heb. 9, 28). Er zijn meerdere antifonen die beginnen met het woord "Benedictus" en het mag dan ook niet verrassen dat vele ervan Benedictus-antifonen zijn die voorafgaan aan het canticum van de lauden. Aangezien de aanwijzing "Benedictus cum ceteris" hier opduikt bij het begin van de vespers is het bedoelde gezang hoogstwaarschijnlijk de antifoon *Benedictus dominus deus meus* (CAO 1720), vaak toegewezen aan de zaterdagen door het jaar (*per annum*). In negen van de bronnen in de Cantus Database wordt CAO 1720 echter gebruikt op Passiezondag.[15] Zeven hiervan komen uit de Lage Landen (Cambrai en Tongeren) en Centraal-Europa (Mainz, Praag, Kielce en Wrocław).[16] Op basis van de toewijzing van de antifoon CAO 1720 aan Passiezondag lijkt ons fragment dus aan te sluiten bij de bronnen uit de Lage Landen en Centraal-Europa.

Tenorstemboek

Het fragment op de voorkant van het tenorstemboek bevat vijf notenbalken met amper leesbare neumen; deze maken deel uit van het responsorium *Multiplicati sunt qui tribulant me* met het vers *Nequando dicat inimicus* (CAO 7187 en 7187a).[17] Het responsorium behoort tot de metten van Passiezondag en is doorgaans het tweede responsorium van de eerste nocturne. De tekst die volgt op het responsorium is de lezing

14 Moderne uitgave (als *Sitientes*) in *Graduale Triplex*, 114 en *Liber Usualis*, 565.

15 Dit zijn B-TO 63 en 64, CZ-Pn (Praha) XV.A.10, D-MZb B, E-Bbc 619, F-CA 38, GB-Cu Mm.ii.9, PL-Klk 1 en PL-WRu R503.

16 De overige twee bronnen zijn de dertiende-eeuwse antifonaria van de kathedraal van Vic (ten noorden van Barcelona) en de priorij van Barnwell (Cambridgeshire). In de bronnen uit de Lage Landen en Centraal-Europa is de antifoon toegewezen aan de zondagen door het jaar en vervolgens herhaald op alle of de meeste zondagen tussen Sexagesima en Passiezondag; in het antifonarium van Wrocław wordt het ook gezongen op Septuagesima. In het antifonarium van Vic, E-Bbc 619, wordt de antifoon CAO 1720 herhaald op de zondagen van Sexagesima tot Passiezondag, maar hij wordt niet gezongen op de zondagen door het jaar. Het Sarum antifonarium uit Barnwell, GB-Cu Mm.ii.9, bevat de antifoon op de zondagen door het jaar en herneemt die op Passiezondag en de tweede zondag na Pinksteren.

17 Moderne uitgaven in *Nocturnale Romanum*, 345–46.

die voorafgaat aan het derde responsorium, wellicht de tekst *Custodiebant* die voorkomt op de band van het quintostemboek. Onder de tekst is een brede ondermarge te zien zoals op de fragmenten van het cantusstemboek.

Het fragment dat gebruikt werd voor het achterplat bestaat uit twee kolommen; we kunnen de rubrieken "ad primam", "ad tertiam", "collecta" en "responsorium" ontwaren. De antifonen voor de prime en de terts, *Ego daemonium non habeo* en *Ego gloriam meam non quaero* (CAO 2570 en 2575) worden doorgaans toegewezen aan Passiezondag.[18] De laatste antifoon was relatief wijdverspreid in Europa. De eerste behoort ook tot de oudere gregoriaanse gezangen en komt voor in bijna alle oudste tekstbronnen die geïnventariseerd zijn in Hesberts *Corpus Antiphonalium Officii*, maar zelden in latere bronnen. Naast Franse en Spaanse bronnen leidt de Cantus Index ons opnieuw naar Centraal-Europa, aan de hand van meerdere bronnen uit Bohemen (waaronder Praag), Hongarije en Slowakije (waaronder Bratislava).

Aangezien de linkerhelft van de linkerkolom verwijderd werd bij het versnijden van het perkament, ontbreken de eerste woorden van elke melodie. Ook de rechterhelft van de rechterkolom is weggesneden, waardoor ongeveer de helft van de tekst en muziek van het responsorium *Sicut fui cum Moyse* (CAO 7658) en enkele woorden van het vers *Quoniam tecum dominus* (CAO 7658a) overblijven.[19] Dit responsorium wordt meestal toegewezen aan de metten van de vierde zondag van de vasten of aan een van de weekdagen van de week die daarop volgt, vaak als laatste responsorium van de metten.

Omdat de vierde zondag en de vierde week van de vasten voor Passiezondag komen, is dit een duidelijke aanwijzing dat de rechterkant van het folio in de originele context vóór de linkerkant kwam. Daarom zijn de twee helften van het fragment niet echt kolommen, maar stonden ze oorspronkelijk aan weerszijden van een bifolium. Er zijn aan beide kanten geen zichtbare sporen van een vouw in de lege ruimte tussen de teksten en het is onmogelijk te zeggen of de kleine scheur in dezelfde ruimte duidt op een eerdere vouw in het folio. De enige manier om dit te

18 Moderne uitgaven in *Antiphonale Monasticum*, 391 en *Liber Usualis*, 568 (CAO 2570) en *Antiphonale Monasticum*, 391 en *Liber Usualis*, 569 (CAO 2575).

19 Moderne uitgaven in *Nocturnale Romanum*, 342.

bevestigen zou zijn door de versozijde van het fragment te bestuderen, die nu op de band is gekleefd.[20]

Quintostemboek

Het fragment dat gebuikt werd op het voorplat van het quintostemboek bevat opnieuw een fragment van Augustinus' homilieën over het evangelie volgens Johannes, maar nu uit de vijfde alinea van de 49ste *Tractatus*, een homilie over Joh. 11 (het verhaal van Lazarus).[21] Joh. 11 werd gelezen tijdens de mis op de vrijdag van de vierde of vijfde week van de vasten, dus onmiddellijk voor of net na Passiezondag.[22] In tegenstelling tot het fragment dat gebruikt werd voor het cantusstemboek is deze tekst doorlopend geschreven over tweeëntwintig lijnen, zonder onder- of bovenmarges.

De bovenste helft van het fragment op de achterkant bevat acht regels tekst, gevolgd door zeven notenbalken met muzieknotatie. Deze bevatten het responsorium *Qui custodiebant animam meam consilium* (CAO 7475) uit de metten van Passiezondag.[23] Dit responsorium werd doorgaans gezongen als het derde responsorium van de eerste nocturne.

Sestostemboek

Op het fragment op het voorplat zien we een deel van de Benedictus-antifoon *Rabbi quis peccavit homo iste* (CAO 4571) die werd gezongen tijdens de lauden, gevolgd door verschillende gebeden, de rubriek "Missam" en de Magnificat-antifoon *A saeculo non est auditum* (CAO 1194).[24] Deze gezangen zijn allemaal toegewezen aan de woensdag van de vierde week van de vasten.

Op de achterkant kunnen we [*Eripe me*] *domine ab homine malo* lezen, wat mogelijk een nog niet geïdentificeerd tekstincipit is waarnaar de rubriek "ympnus" verwijst, gevolgd door een Magnificat-antifoon voor Passiezondag, *Ego sum quem testimonium perhibeo* (CAO 2600).[25]

---

20 Op de hogeresolutiefoto's waarmee ik werkte zijn er geen sporen te zien van een vouw; ik heb nog niet de gelegenheid gehad om deze banden fysiek te bestuderen.

21 Uitgegeven in Migne (ed.), *Sancti Aurelii Augustini Hipponensis Episcopi Opera Omnia* en Willems (ed.), *Sancti Aurelii Augustini In Iohannis Evangelium tractatus CXXIV*.

22 ThALES, *Thesaurus Antiquorum Lectionariorum Ecclesiae Synagogaeque*, op http://www.lectionary.eu (geraadpleegd op 31 oktober 2023).

23 Moderne uitgaven in *Nocturnale Romanum*, 351–52.

24 Moderne uitgaven in *Antiphonale Monasticum*, 378 en *Liber Usualis*, 1095 (CAO 4571).

25 Moderne uitgaven in *Antiphonale Monasticum*, 388 en *Liber Usualis*, 568 (CAO 2600).

De onderste helft van het folio bevat twee gezangen voor de completen, aangeduid door de rubriek “ad completorium super psalmos”. De completen bevatten de antifoon *Signatum est super nos* (Can 204675.1), een hymne en een korte lezing die alleen worden aangeduid met rubrieken (“ympnus” en “capitulum ut supra”) en het responsorium breve *In pace in idipsum* (CAO 6921). De gezangen van de completen zijn opmerkelijk. Omdat de completen een redelijk kort onderdeel van het officie zijn, worden de gezangen niet altijd opgenomen in officiebronnen met muziek. Het belang van Passiezondag is hier een voldoende reden om dat wel te doen. Bovendien hebben de twee stukken die in het fragment voorkomen op dit moment slechts weinig concordanties in de Cantus Index. De antifoon *Signatum est super nos* verschijnt hier in een langere versie, waarin de tekst “Signatum est super nos lumen vultus tui domine deus” gevolgd wordt door een aanvulling: “dedisti laetitiam in corde meo”. In het fragment is enkel de eerste lettergreep van de aanvulling, “de-”, bewaard, maar die is duidelijk leesbaar. De antifoon met de uitgebreide tekst is tot op vandaag slechts in één andere bron gevonden, een laat-vijftiende-eeuws antifonarium uit de kathedraal van Płock, PL-PŁsem 35, waar het ook een antifoon voor de completen is.

In het Płock antifonarium wordt, net zoals in ons fragment, de antifoon gevolgd door het tekstincipit van de hymne *Cultor dei* en door het responsorium *In pace in idipsum dormiam et requiescam*. Deze tekst werd algemeen gebruikt in een antifoon dat gezongen werd op Stille Zaterdag (CAO 3265). Het gebruik van die tekst als responsorium komt veel minder voor. De Cantus Index en Database vermeldt zo’n 23 bronnen, veelal uit Centraal-Europa. Het responsorium wordt maar in enkele bronnen toegewezen aan Passiezondag. Het zijn bronnen die gekopieerd werden in het zuiden van Duitsland (vanaf de dertiende eeuw), Praag, Bohemen, Płock en Wrocław tussen de dertiende en vijftiende eeuw.

II.4 BESLUIT

De analyse van de inhoud van de fragmenten toont aan dat ze oorspronkelijk tot drie verschillende bronnen behoorden: een graduale in kwadraatnotatie (het fragment in het altstemboek) en twee antifonaria: één in grote kwadraatnotatie (in het basstemboek) en een tweede in hoefnagelschrift (de stemboeken voor cantus, tenor, quinto en sesto).

Het gradualefragment en het fragment van het eerste antifonarium zijn geschreven in kwadraatnotatie, wat niet de gebruikelijke notatie van

het gregoriaans was in Centraal-Europa. Dit hoeft een Centraal-Europese bron echter niet noodzakelijk uit te sluiten. Bronnen circuleerden doorheen Europa: een manuscript dat in de Lage Landen of in Frankrijk werd geschreven in kwadraatnotatie kon bijvoorbeeld naar een andere kerk of klooster in Europa worden verstuurd om het daar te gebruiken. Zoals we al zagen, komt kwadraatnotatie ook voor in boeken van de religieuze ordes in Centraal-Europa. Dit was mogelijk het geval bij het fragment uit het eerste antifonarium, dat slechts één concordantie heeft in een Poolse bron.

De gedetailleerde analyse van de gezangen en andere liturgische onderdelen in de fragmenten van het tweede antifonarium laten ons toe om hun originele plaats te bepalen tussen de metten van de vierde zondag (of week) van de vasten en de terts van Passiezondag. Vanuit het perspectief van de (liturgische) tijd betekent dit dat al deze stukken gelezen of gezongen werden binnen de tijdsspanne van een week. Vertrekken we van het perkament, dan stellen we vast dat deze allemaal uit dezelfde katern komen: het eerste gezang bevindt zich op de rechterhelft van de achterzijde van het tenorstemboek, het laatste op de linkerhelft van datzelfde fragment. Dit hoeft niet per se te betekenen dat dit bifolium het buitenste blad van de katern was; een fysieke vergelijking met gelijkaardige antifonaria zou nodig zijn om die mogelijkheid te staven, naast een onderzoek van de versozijden van alle fragmenten, die nu in de banden zijn gekleefd. Gesofisticeerde technologie kan een dergelijk onderzoek wellicht in de toekomst mogelijk maken. De technologie van vandaag – in dit geval het Alamire Digital Lab – stelt ons al in staat om de recto-zijden leesbaar te maken en om de gezangen, hun teksten en hun liturgisch gebruik te vergelijken met het uitgebreide corpus van bronnen en gezangen in de Cantus Database en de Cantus Index. Deze vergelijkingen hebben verschillende graden van nabijheid aangetoond tussen de fragmenten en andere bronnen uit Centraal-Europa, van het zuiden van Duitsland tot Bohemen, Slovenië, Hongarije en Polen. Het middelgroot hoefnagelschrift van deze fragmenten versterkt deze hypothese.

De boekbinder die de banden van PL-Wu SDM 8–36 maakte, gebruikte perkament van zangboeken die buiten gebruik waren geraakt en vond deze naar alle waarschijnlijkheid in zijn nabije omgeving. Nemen we aan dat alle stemboeken rond dezelfde tijd werden ingebonden, dan werden de fragmenten genomen uit bronnen die op diezelfde plaats en op hetzelfde moment beschikbaar waren. Ze werden bedekt met de

groene verf die hun inhoud en oorsprong gedurende meerdere eeuwen zou verbergen. De combinatie van de notatie en het repertoire in de twaalf fragmenten die in de zes stemboeken zijn gebruikt, suggereert dat deze zangboeken een Centraal-Europese oorsprong hebben. Een dergelijke oorsprong valt zonder twijfel te verenigen met de hypothese geformuleerd in Hoofdstuk 1, volgens dewelke de boeken werden ingebonden in Frankfurt an der Oder, precies op de huidige grens tussen Duitsland en Polen.